

A PETŐFI ELTŰNÉSE KÖRÜLMÉNYEINEK TISZTÁZÁSÁRA KIKÜLDÖTT ROMÁN—MAGYAR AKADÉMIAI MUNKAKÖZÖSSÉG JELENTÉSE*

I.

I. A KÉRDÉS TÖRTÉNETI ELŐZMÉNYEI

Amikor 1849. július 31-én este, majd a következő napokon a fehéregyházi csata menekültjei gyülekeztek és számba vették őket, Petőfi hiányzott közülük. Családja, barátai, Bem hiába várták visszatérését; eltűnt, s egyre valószínűbbé vált, hogy a csata folyamán vagy menekülés közben lelte halálát.

Erre nézve először Kővári László 48-as honvéd, Kelementelkén a Simén-család nevelője, később erdélyi történetíró próbált kutatást folytatni. A zsibói kapituláció (aug. 25) után bejárta a csatateret, fehéregyházi és héjjasfalvi lakosok vezették, a mai Ispánkút táján mutatták is neki a helyet, ahol a csata estéjén egy halott feküdt, körülötte irományok. Közben az országúton osztrák katonai járőr szuronyát látták csillogni, erre szétoszoltak, a kutatást tovább nem folytatták.

Az ősz és a tél folyamán Szendrey Júlia próbálta kideríteni férje eltűnésének körülményeit. Előzetes kérdezősködések után Székelykereszturra utazott, ott beszélt Lengyel Józseffel, Petőfi utolsó óráinak egyik szemtanújával, majd Heydte őrnaggyal, Lüders hadtestének osztrák összekötő tisztjével, aki a csata után a holtak eltemetése felől intézkedett, s a tőlük nyert felvilágosítás alapján állította ki, második házasságkötése előtt, 1850. július 21-én ismeretes nyilatkozatát arról, hogy meggyőződése szerint férje „az erdélyi csatákban elesett”.

A közelebbi körülmények ekkor még földerítetlenek maradtak, ez is magyarázza, hogy a közvélemény vagy egyáltalán nem adott hitelt a halálhíreknek, vagy pedig különböző mendemondák, egymásnak ellentmondó vallomások keltek szárnyra a halál helyéről és körülményeiről. Az önkényuralom enyhülésének évében, 1860-ban a Vasárnapi Újság indította meg újra a rendszeres földerítő munkát; Pákh Albert szerkesztő nyilatkozattételre hívta föl mindazokat, akik bármit is tudnak a költő eltűnéséről. Számos válasz érkezett be, s a lap sorozatosan közölte őket; így látott napvilágot az egyik, ma is döntő jelentőségű dokumentum: Lengyel József székelykereszturi

* A munkaközösség jelentése a kutatások színhelyén Segesvárott készült. A bibliográfiai hivatkozások, utalások elmaradását ez magyarázza. A kérdéstől egyébként a közeljövőben egy dokumentációs kötetet ad ki az Akadémiai Kiadó.

sebész visszaemlékezése. A cikksorozat mégsem jutott el határozott eredményre, nem oszlatta el a mendemondákat és nem szüntette meg a bizonytalanságot ; nem került sor a vita tudományos lezárására, a kapott adatok szembesítésére, megrostálására, a még élő tanúk kihallgatására, a helyszín megtekintésére.

Az évek folyamán nemcsak újabb mendemondák keltek szárnyra, hanem újabb, hitelesnek látszó adatok is kerültek elő : 1874-ben Lengyel újból nyilatkozott, 1877-ben a „Neue Temesvarer Zeitung” Heydte emlékezései nyomán részletesen ismerteti a csata lefolyását és Petőfi holttestének megtalálását: 1880-ban kezdte a Vasárnapi Újság közölni Csopey László fordításában Orensz Iván orosz hadtudományi író tanulmányát az 1849-es évi cári invázióról. Előző évben 1879-ben, a nagy nemzeti katasztrófa 30. évfordulója alkalmával, a Magyar Történelmi Társulat zárt ülésén (Marosvásárhely) Lázár Ádám ügyvéd azt a javaslatot tette, hogy a társulat vegye kezébe a költő sírhelyének felkutatását. A társulat a javaslatot helyeselte ugyan, de végrehajtására nem érezte magát illetékesnek ; így aztán Lázár kérésére Nagyküküllő vármegye alispánja, Apáthy Péter folytatta le a kért vizsgálatot 1880-ban. Ez volt az első és egyetlen hivatalos vizsgálat a költő eltűnése ügyében, s ez sem járt elfogadható eredménnyel. Lengyel József Székelykereszturon nem tartozott az „úri” társaság kegyeltjei közé; csupa olyan tanút hallgattak ki, aki vele személyes ellentétben állt, s a kihallgatások célja inkább negatív volt : meg akarták cáfolni Lengyel állításait, s vallomásának hitelét személyi okokkal is le akarták rombolni.

Lengyel fő ellenfele : Haller József gróf, aki a csatátér egy részének is birtokosa volt, makacsul védett egyoldalú álláspontja ellenére is nagy érdeket szerzett a kérdés felderítése körül. Éveken át hatalmas levelezéssel gyűjtött minden olyan adatot, amely a fehéregyházi csatára vonatkozott : ő kérte fel — többek között — 1886-ban Gyalóky Lajost, Bem létszámnilyvántartó tisztjét emlékezéseinek megírására (Gy. L. : Segesvár és Petőfi, Hazánk, 1887), látta a cikket kéziratban, egyes homályos megállapításairól levélben kért és kapott közelebbi felvilágosítást. Levéltára, amely tele volt a Petőfi-kutatásra vonatkozó adatokkal, az osztrák-magyar hadsereg 1916-os erdélyi visszavonulása során megsemmisült ; összefoglaló munkáját halála miatt nem írhatta meg ; így csak legfontosabb eredményeiről van tudomásunk, amelyeket különböző lapokban megjelent cikkei tartalmaznak.

A századfordulótól kezdve az érdeklődés csökkent, szórványosabbak lettek az adatok és vallomások. Néhány újabb, jelentős dokumentum jóval később, időben egymástól elég távol került napvilágra, ezek azonban lehetővé tették végre a kérdés összefoglaló tudományos tárgyalását és megoldását, annak ellenére, hogy a még élő szemtanúk meghallgatását, cikkeik értékelését annak idején irodalomtörténetírásunk elmulasztotta. 1930-ban találta meg Deák Imre a Bécsi Állami Levéltárban Heydte 1854-es jelentését. (Magyar fordításban közölte Mikes-Kocsis : Szendrey Júlia, 1930). 1932-ben közölte

a Hadtörténelmi Közlemények Gyalóky Jenő értekezését : „A segesvári ütközet”, 1936-ban utalt rá Illyés Gyula Tükör-beli cikkében, hogy Lengyel József emlékezésének és Heydte jelentésének adatai összhangba hozhatók egymással.

Miután Gyalóky Jenő még az első világháború előtt inkább csak az ütközet története iránt érdeklődve járta be a csatateret, végre 1948-ban lehetővé vált, hogy egy elsősorban Petőfi iránt érdeklődő kutató, Dienes András a helyszínen végezhesen tanulmányokat. Ekkor ismerkedett meg Alexandru Culcer professzorral, aki a maga részéről szintén régóta foglalkozott a Petőfi-kérdéssel; helyszíni vizsgálataikat már együtt végezték. Ezek eredményeit Dienes András 1949-ben megjelent könyvéből (A Petőfi-titok) és előadásai-ból ismerte meg a nyilvánosság. Culcer professzor megtalálta 1955-ben a kolozsvári Egyetemi Könyvtárban Haller József eredeti leveleit és vázlatait, Dienes András pedig 1956-ban a budapesti Országos Levéltárban a Gyalóky-hagyatékot, benne igen értékes Haller-leveleket. Ily módon az az anyag, amelyet Ferenczy Zoltán közölt a Petőfi-könyvtárban (Petőfi eltűnésének irodalma, Budapest, 1910), nemcsak kiegészült, hanem több ponton új megvilágításba is került.

A kérdés megnyugtató lezárása azonban egyre sürgetőbbé tette a szakértők közreműködésével folytatandó, szervezett, hivatalos jellegű vizsgálatot, annál is inkább, mert egyes hiedelmek (mint a székelykereszturi Petőfi-legenda, vagy a szibériai hadifogság) minden cáfolat ellenére fel-feltámadtak a közvéleményben.

2. A JELENLEGI KUTATÁS ELŐZMÉNYEI

A Petőfi-kérdés tudományos kivizsgálására tett javaslatot a Román Népköztársaság Tudományos Akadémiájának, a Román Munkáspárt Központi Bizottságán át, Alexandru Culcer professzor. Javaslatában szerepelt az ásatások megindítása is. A Román Népköztársaság Tudományos Akadémiája 1955. április 26-án jóváhagyta Culcer professzor tervét, s értesítette erről a Magyar Tudományos Akadémiát. A két Akadémia megállapodott egy vegyesbizottság kiküldésében. Magyar részről a bizottság munkatervét Dienes András tudományos kutató dolgozta ki; ebben elsősorban a költő eltűnése körülményeinek és halálhelyének tisztázása szerepelt feladat gyanánt.

Az 1956 júliusában kiküldött munkaközösség összetétele a következő volt : *Román részről* :

DAICOVICIU, CONSTANTIN egyetemi tanár, akadémikus, a román csoport vezetője.

CULCER, ALEXANDRU a kolozsvári Művészeti Főiskola tanára.

SZABÉDI LÁSZLÓ, a Bolyai-egyetem tanára.

Daicovicu professzor, aki a Sarmiseghetusai ásátásoknál volt elfoglalva, a Petőfi-munkálatokban nem vett részt ; a technikai irányítást Rusu Mircea tudományos kutató, archeológus végezte.

SZABÉDI LÁSZLÓ készülő könyvének írása miatt csak néhány napig vett részt a munkálatokban.

Magyar részről:

BARTA JÁNOS, a debreceni Kossuth Lajos Tudományegyetem tanára, a magyar csoport vezetője.

V. NYILASSY VILMA a budapesti Petőfi Sándor Irodalmi Múzeum főigazgató helyettese.

DIENES ANDRÁS tudományos kutató.

A munkaközösség — Daicovicu professzor távollétében — elnökévé Alexandru Culcer professzort választotta meg.

Az első napokon kísérte a bizottságot Pándi Pál irodalomtörténész, a Szabad Nép munkatársa.

3. A BIZOTTSÁG MUNKAMENETE .

A magyar csoport 1956. aug. 2-án indult Budapestről, illetve Debrecenből, és aug. 3-án érkezett Kolozsvárra. Itt találkozott a román csoportból Culcer és Rusu kutatókkal; Szabédi egyetemi tanár aug. 8-án Segesvárott csatlakozott a bizottsághoz. Aug. 4-én Kolozsvárott megtartottuk az első munkamegbeszélést, ugyanezen nap délután pedig a Babeş-egyetem régészeti intézetében meghívottak előtt tájékoztató előadást és konzultációt tartottunk.

Aug. 5-én gépkocsin Marosvásárhelyre mentünk. Útközben megállapodtunk Tordán, és megtekintettük a református paplakot, ahol Petőfi Bemhez mentében júl. 21-én tartózkodott s ahol családját hagyta. Marosvásárhelyen szintén felkerestük a Petőfi-emlékhelyeket : a Görög-házat és az elég rossz karban levő Teleki-házat, Bem egykori főhadiszállását. Aug. 6-án megindultunk Marosvásárhelyről Petőfi útján ; megálltunk, az emlékhelyet megtekintettük és a helyi emlékeket kutattuk Kelemenelkén. Erdőszentgyörgyi megállásunk alkalmával a helybeli ref. lelkésszel beszélgetve megállapítottuk : semmi helyi hagyománya nincs annak, mintha az emlékezetes incidens Petőfi és a cseh tűzmester között itt esett volna ; valószínűbb, hogy ez útját megelőzően, Székelyudvarhelyen történt az. Székelykeresztúron Orbán János eszterestől kaptunk felvilágosításokat ; szerinte a csekefalvi út és a fő út sarkán, észak felé, két egyforma ház állott, a Nagy-féle és a Szakáll-féle vendéglő ; jelenleg csak a baloldali, a Nagy-féle ház áll, mindenestre képmása a Szakáll-félének, — ez utóbbit azonban, ahol Petőfi tisztársaival júl. 31-e hajnali óráit töltötte, lebontották : helytelenül a ma is álló Nagy-féle házat tartják

a Szakáll-háznak. Megtekintettük a Varga Zsigmond-kúriát, ahol Petőfiék vacsoráztak, ennek kertjében a körtefát; ez állítólag még ugyanaz, amely alatt Petőfi vacsora után beszélgetett.

Késő este beértünk Segesvárra, ott megszálltunk és másnap aug. 7-én elkezdtük érdemleges munkánkat. A délelőttöket általában a terepen töltöttük, délután szállásunkon a jegyzőkönyveket szövegeztük meg. Aug. 7-én szempontokat adtunk a Cionta-kerti ásatás megindításához. 8-án délután a bizottság tagjai felvonultak az óratoronyba. Itt Dienes András röviden ismertette a segesvári csata előzményeit és lefolyását; az egyes mozzanatok színhelyét a tagok a kilátóból szemmel kísérték. Aug. 8-ától aug. 14-ig valamennyi forrás figyelembevételével a helyszín egy-egy terepszakaszán Petőfi utolsó óráinak hiteles történetét próbáltuk megállapítani, a források, mérések és helyszíni megfigyelések alapján. Csaknem minden szakaszon igen éles viták zajlottak le; ezek azonban lényegesen hozzájárultak az egyes mozzanatok tisztázásához. A bizottság végül is minden lényeges kérdésben egyöntetű megállapodásra jutott; a másodrendű kérdések közt is csupán egy-kettőben tartotta fenn a bizottság valamelyik tagja külön-véleményét, ez azonban az eredményt egyáltalán nem befolyásolja.

Mivel a felvonulás és az ütközet folyamán Petőfi körül egészen a koradélutáni órákig különösebb problémák nem adódnak, a munkaközösség figyelmét az utolsó órákra irányította, és kb. délután 4 órától, különösen azonban az általános ellentámadás megindításának időpontjától (du. 5 órától) kezdve igyekezett Petőfi tartózkodási helyét, menekülésének mozzanatait minél aprólékosabban megállapítani.

Munkánk credményét az alábbi áttekintésben ismertetjük.

II.

1. ELSŐ SZAKASZ: A SÁRPATAK HÍDJA KÖRÜL

A munkaközösség a terepen megállapítja, hogy a színhely csak részben azonos a 107 év előttivel. A Sárpaták, a híd az országút, a patak mellett elhúzódó mezei út és töltés foltehetően a régi állapotot őrzi: de az országút két oldalán fekvő terület délen a vasútépítések, északon a falu terjeszkedése folytán annyira megváltozott, hogy az 1849-es állapotot csak az egykorú leírások és Haller József térkép-adatai alapján lehet rekonstruálni.

Az események rögzítésében főforrásaink voltak: Gyalóky Lajos említett cikke: Segesvár és Petőfi, — valamint Lengyel József két levele: a Vasárnapi Újság 1860-as és a Történelmi Lapok 1874-es évfolyamában (a továbbiakban Lengyel I. és Lengyel II.). Lengyel ellenfelei, a Hallerek, kétségbevonták, hogy a kereszturi sebész egyáltalán ott volt-e délelőttől fogva az ütközet

közeliében. Haller József szerint („Petőfi halálához”, Budapest c. napilap 1889, I. kötet 39. szám) csak délután vitte oda a kíváncsiság: „Lengyel fél 5 órakor érkezett Fehéregyházára vagy melléje”. Ezzel szemben Lengyel II. név szerint megnevezi azokat, akiknek kocsiján júl. 31-én reggel Keresztúrról Fehéregyházára ment (Minorich Károly honvéd hadbíró, később Kolozsvár polgármestere, Pajna Ferenc honvédtiszt, utóbb Marosvásárhely főjegyzője) — a megnevezettek Lengyelt soha sem cáfolták. Ez alapon a munkaközösség Gyalóka- és Lengyelt elvben hiteles forrásoknak ismeri el. (Emlékezéseiket jelentésünk mellékletében szó szerint közöljük). Számolnunk kell természetesen azzal, hogy a csatavesztés és menekülés pánikhangulatában átélt élményeiket utólag visszaemlékezve sem térben, sem időben nem tudták teljes szabadsággal rögzíteni, — s ebből a késői kutatók számára nehézségek adódnak.

A három emlékezés adatait alapos vita után a helyszínen összeegyeztettük; véleményünk szerint az események következő lefolyása látszik hitelesnek:

1. Gyalóka kocsiját a Sárpatok balpartján, az országúttól délre, a patak mellett húzódó mezei úttól nem messze helyezte el. Itt helyre kell igazítanunk Ferenczét, aki (Petőfi életrajza II. 376) úgy véli, hogy Gyalóka kocsija az ütközet alatt Fehéregyházától keletre állt, s a költőnek végig kellett futnia a falun, mielőtt vele menekülése közben — találkozott. Ennek nemcsak Gyalóka szövege mond határozottan ellent (a község utcájából minél előbb szabad tere akart jutni, áthaladt a patak hídján), hanem Haller Józsefnek a Gyalóka-hagyatékban talált levele és térképvázlata is, — amelyekben még a Gyalóka-cikk megjelenése előtt próbálja a tényállást pontosan megállapítani.

2. Lengyel József az ütközet folyamán önkéntes elsősegélynyújtó szerepet töltött be; munkahelyét a keleti hídfő közvetlen közelében kell elgondolnunk. Hogy az országút melyik oldalán helyezkedett el, azt mai adataink alapján nem tudjuk eldönteni. 1948-ban amikor Dienes András és Culcer professzor a falu öregeit kikérdezték, még volt, aki emlékezett rá, hogy az ő gyermekkorában (kb. 1866–67 táján) a falu legszélső, az országúttól délre fekvő háza még romokban hevert, de sütőkemencéje állott. Innen figyelhette Petőfi napközben az ütközet folyását. (Stroian Maria adata).

3. Petőfi az általános támadást megelőző órákban Lengyel vallomása és Gyalóka adatai szerint különböző helyeken tartózkodott, hol feltűnt az elsősegélyhely közelében, hol bement a faluba. (Egyes források szerint, — délelőtt vagy déltájt — Bem közelében is feltűnt, sőt Bem észre is vette és hátraküldte. Pap Lajos mondja ezt az Apáthy-féle vizsgálat alkalmával tett vallomásában; az ő szavaiból (lásd Lázár Ádám cikkét: Magyar Polgár, 1880, 185–186. szám) az derülne ki, hogy Petőfi végig kíséretében volt a tábornoknak. Ez minden bizonnyal túlzás; Lengyel (Végszavam Petőfi Sándor eltűnéséhez: Magyar Polgár, 1880, 191–192 szám) Lőrincz őrnagyot

idézi, aki Petőfit legalábbis déli 1—2 óráig nem látta Bem közelében. Fél öt táján a Sárpatok hídjának egyik karfájához támaszkodva figyelte az ágyúzást; ekkor történt az, hogy egy közelben lecsapódó ágyúgolyó az út porát a szemébe vágta.

4. Az általános támadás perceiben (du. 5 óra) látta Lengyel Petőfit, amint hátát a kapuzábénak (a falu „vetéskapujának”) vetve szemlélődött vagy elmerült gondolataiba. A régebbi felfogás szerint ez a kapu a patak keleti partján lehetett; a 76 éves Ciulei Lázár úgy emlékszik, mintha a nyugati parton, a nyugati hídfőnél lett volna. Az események megítélésében ez a körülmény nem okoz változást. Lengyel II. szerint Petőfi időnként elhagyta — minden bizonnyal csak pillanatokra — ezt a helyet.

5. Az ezután lejátszódó mozzanatok rekonstruált sorrendje a következő:

a) Lengyel meghallja az általános támadás zaját: futni kezd a hídon át a csatater irányába, közben odakiált Petőfinek: „Mi baj, őrnagy?” Petőfi a kapufél mellett mozdulatlan marad.

b) Lengyel előrefut és az országút északi oldalán bizonyos távolságra behatol a kukoricásba. (Oreusz leírása szerint „a tért oly magas kukorica borította, hogy az ulánus dsidástól nem látszott ki belőle”, de „a helység felé a kukorica gyéribb vala”. Vasárnapi Újság, 1881). Itt szemtanúja lesz a jobbszárny felbomlásának. Közben Petőfi is fölfigyel a csatazajra, és előrefut az országúton Lengyel irányát követve.

c) A kukoricásból visszafutó Lengyel meglátja Petőfit, aki ekkor vagy magán az országúton, vagy az országút közvetlen közelében (északon) a kukoricás, a Livada-nak nevezett határrész szélén állhatott, a hídfőtől legfeljebb 50 méternyire nyugatra. Rákiált a költőre, a futó jobbszárnyra mutat. Amennyiben Lengyel I. visszaemlékezésének ez a része pontos, itt történhetett meg, hogy a költő a látottakra azt mondta: „Potomság”. Lengyel mindkét leírása alapján hitelesnek fogható fel, hogy ő látja meg először Bem menekülését, és ő figyelmezteti erre a költőt. (Bem a csatát előbb a Monostorkert — Manastirea — dombjáról irányította, majd előre ment, nyugatabbra, a balszárnyon elhelyezett útegek vonaláig. Menekülése is innen indult ki, s elhaladt az említett domb alatt). Ennek láttára kezd Petőfi az előbb leírt pontról menekülni; Lengyel a lováért rohan.

6. Közvetlenül ide kapcsolódik találkozása Gyalókeyval.

Gyalókey napközben szekerétől előre menve a balszárny különböző pontjain tartózkodott; a délelőtt folyamán Petőfivel is találkozott. Az általános támadás előtti percekben a megrepedt ágyúk közelében tartózkodott, az országúttól délre kb. 200, a Sárpatok hídjától nyugatra kb. 400 méternyire. Erről a pontról kezdett el az országút, illetve a Sárpatok hídjára felé rohanni, hogy mint kötelességtudó katona a kibontakozó pánikszerű futást megállítsa. Eléri az országutat nyugatabbra attól a helytől, ahol Lengyel és Petőfi szemlélődött. Miközben a futókat hiába próbálja feltartóztatni, majd erről lemondva

maga is kocsija felé igyekszik, eléri az országúton azt a pontot, ahol Petőfi futásnak indul. Gyalókay közvetlen iránya ekkor a Sárpatok nyugati oldalán délfelé futó mezei út elágazási pontja, közvetlen a hídfőnél; ezen az úton tudott legközelebb szekéréhez eljutni. — Haller Józsefnek a Budapest, 1888. évf. 294. számában megjelent „1849. év júl. hó 31-én — kedd nap — a fehér-egyház-segesvári csata folyama alatt Petőfi Sándor hol járt és hol esett el?” c. tárcája szerint „a zavarodó újonc honvédek közül sokan a falu felé menekültek, ezek között pedig Petőfi is fedetlen fővel sietett; midőn az országútra kiérkezett, a falu végétől Segesvár felé számítva mintegy 9 ölet, Gyalókay kézenragadta és szekéréhez hívta”. A pontos adat minden bizonnyal Gyalókaytól magától való, akitől, mint említettük, Haller már előbb néhány részletre felvilágosításokat kért.

7. Azok a szavak, amelyekkel Gyalókay Petőfitől való elválását leírja, önmagukban nem értelmezhetők világosan. (Sikerült feljutnom az országút párkányára. . . . „nézd, — ezzel a felénk közelítő lovascsapatra mutatott — itt nem lehet menekülni, ne gondolj most kocsidra, hanem jer oldalt, ott talán megszabadulhatunk”. . . . „kirántotta a kezét az enyémből és leugrott a töltésről, elrohant.”) Haller József e vitás helyekkel kapcsolatban (levélben) felvilágosításokat kért Gyalókaytól (levele: Országos Levéltár, Kcsl. 45). Gyalókay válaszelevele nem maradt ránk; Haller József azonban utóbb két ízben is leírta Petőfi menekülésének ezt a mozzanatát. Előbb említett cikkében így folytatja; „Ekkor Petőfi Segesvár felé az országútra mutatva, nagy porfellegre célzott, muszka lovasság rohamát vélvén, hirtelen kezet fogva Gyalókayval, még 1848. évben leégett falu terére szaladt”. Gál Sándorhoz 1887-ben írt levele 10. pontjában ezt olvassuk: „Gyalókay a Monostor-helyről látva a jobbszárny elgyengülését, szaladt a falu felső végének levő kis hídra, hogy a szaladókat feltartóztassa — hasztalan — mikor a törökűzből kiszaladt Petőfi levett sapkával és lélekszakadva rohant a hídra — ekkor Gyalókay megszólította, híván kocsijához, a Monostor-kert felé, de Petőfi megtagadva, mutatott Segesvár felé az országúton emelkedő nagy porfelhő felé s mondá: Muszkák — késő — és hirtelen a falu kapujának zábéja mellett volt kis töltésen a falu terére ugorva, elhaladt.”

Haller szavai nyomán tisztázhatjuk Petőfi menekülésének valamennyi közt legdőntőbb mozzanatát: nem vette útját déli irányba, a hegyek felé, mint Ferenczi Zoltán és nyomában mások is (Kovács Endre Bem — monografiájában) hitték; Gyalókaytól nem a falu keleti, hanem nyugati végén vált el (itt megint helyre kell Ferenczit igazítanunk); menekülésének útja a hídon át, a falun keresztül vezetett. Ez is volt a legtermészetesebb; az egész tájból azt az útvonalat ismerte, amelyen idáig eljutott; a veszedelemből is ezen át próbált kijutni.

A Gyalókay emlékezéseiből főntebb idézett kifejezéseket a következőképpen értelmezhetjük: Az „országút párkánya” magát az úttestet, illetve

annak szélét, peremét jelenti, amelyet keskeny árok választott el a mezőtől. „1849. évben az országút szélén párkány nem volt” — írja Gyaló kaynak Haller, — másutt utal arra, hogy a régi fajta útépitési mód szerint, az úttestet szegélyező árok földjét nem az árok mellé töltésnek, hanem az úttestre magára hányták. Ellenben, mint ezt vázlatán is fetűnteti, a patakot időnkint kotorták, a kikotort iszapból a patak két oldalán az árvíz ellen védőgátat raktak; a „töltés”, amelyen Petőfi Gyaló kayval rövid párbeszédét lefolytatta, s amelyről leugrott, ez a patak nyugati partján az országút déli oldalán kezdődő földhányás volt: közte és a patak közt vezetett az említett mezei út. Az „oldalt” pedig, mivel Gyaló kay a mezei út felé vonta Petőfit, az ő számukra a híd, illetve a hídon keresztül Fehéregyházába vezető országút lehetett. Az ágyútorlasz, amely mögül Kozmáék egy ideig feltartóztatták a cári lovasságot, ekkor még nem volt meg (a nyugati hídfőnél); közvetlenül a Petőfitől való elválás utáni pillanatokban történt az a jelenet, hogy a visszaáramló magyar lovasság Gyaló kayt legázolta: vagy a mezei út legelején, miközben szekere felé igyekezett, vagy az országúton a híd közvetlen közelében, esetleg magán a hídon, miközben tétovázott vagy újabb kísérletet tett a futók megállítására.

Kiegészítésül a fenti tényálláshoz idézzük még Dáné Károly tüzérnek a Vasárnapi Újsághoz 1860-ban intézett levelét. A csatában tüzérként vett részt, menekülését annak köszönheti, hogy ágyúi elrepedtek s a tartalékhoz utasították. „Itt több szemtanútól hallottam, hogy Petőfi közvetlenül a katasztrófát megelőző percekben azon helyen járkált, gondolataiba mélyedve, hol őt székelykereszturi orvos, Lengyel úr látta: azon helyen, mely legelőbb ki volt téve a nagy tömegben előretört ellenséges lovasság rohamának.”

2. MÁSODIK SZAKASZ: MENEKÜLÉS A FALU KELETI SZÉLÉIG ÉS AZ ÚTKANYARIG

A munkaközösség aug. 10-én de. a Haller-vázlat nyomán Bem menekülési útvonalát járta végig a Monostor-kerttől (Minăstirea) kiindulva, — amennyire a ma itt található épületektől és megművelt földektől lehetett. A térszín pontjait sikerült azonosítani: megtaláltuk az egykorú leírásokban említett téglavetőt, a juhakolt („sop”, Haller), a szakadékot, amelybe a visszavonuláskor néhány magyar ágyú beleveszett, a Bucur-patakot és az egykori Haller-kripta helyét. A falun belüli útszakasz nevezetes pontjait (*vendéglő, filagoria*) ismételtén láttuk.

Az útszakasz bejárása kapcsán megvitattuk a menekülésre vonatkozó szemtanú-vallomásokat. Elsősorban megint Lengyel József jön számításba, azonkívül Pap Lajosnak az Apáthy-féle vizsgálattal kapcsolatban tett nyilatkozata, és még néhány alább említendő szórvány-adat; jelentős támogatást

adnak Haller József térképvázatai; egyikbe ő maga berajzolta Bem menekülési útvonalát.

Mindezek alapján a munkaközösség a következő hitelesnek látszó mozzanatokot szögezte le :

1., Petőfi Gyalókytól elválva a hídon át a faluba rohant. További menekülésének irányát (a falun át) tudjuk, de pontos útvonaláról (letért-e az országútról vagy nem?) csak föltevésünk lehetnek. Valaminő módon kikerülte a háta mögött menekülő lovasságot ; Hallernek Gyalókyhoz intézett levele és fentebb említett, a Budapest c. napilap 1888. évfolyamában megjelent tárcája, valamint ugyanitt 1889-ben megjelent újabb tárcája beszéli el azt a mozzanatot, hogy Petőfi beszaladt a falu korcsmájának udvarába, (talán szekeret keresett, de azok már elmenekültek), majd tovább rohant. Ekkortájt szaladhatott át a falun Gyalóky is szekérével; a rövid vihar ekkor tombolhatott ; a szekér pedig Haller József szerint (Budapest, 1888. 294) „koberes”, azaz ernyős, fedeles volt, lovai (saját szavai szerint) jóvérűek ; még ha Petőfi az országúton lett volna, akkor is elvágtathatott mellette anélkül, hogy észrevette volna. De lehet, hogy Petőfi éppen akkor tért be a korcsmába vagy tért le rövid időre az országútról.

Valószínű, hogy menekülésének e szakaszában Lengyeltől is elszakadt Petőfi. Miközben Lengyel a lovát megkereste, elzúgott a futó magyar lovasság hulláma, a szekerek is elrohantak ; Lengyel lován, Petőfit megelőzve, saját szavai szerint is előbb nem a falu fő-útján, hanem „rövidebb úton”, a „tanorok (faluszéli kertek) mentén” igyekezett előrejutni.

2. Maradtak és ma is élnek emlékezések arról, hogy Petőfit menekülése valamelyik szakaszán egy lovas (Zeyk, Szkurka) kengyelében vitte. A munkaközösség szerint ennek lehetősége nincs kizárva, de ma már nem is bizonyítható. Ha megtörtént, csakis a falu területén belül történhetett.

3. Pap Lajos emlékezéséből a munkaközösség hitelesnek fogadja el azt az állítást, hogy Petőfi a falu keleti végén túljutva a menekülő Bemék közelébe került. Bemék ekkor az országúttól délre, mintegy 100—150 méterre az ott már kevésbé meredek Bucur-patakon akartak átjutni, Petőfi pedig valószínűleg Bemék felé igyekezett. Lengyel ugyanekkor ettől a ponttól előbbre tarthatott. (Bemnek és törzskarának menekülése nem lehetett túl gyors iramú : kímélni kellett a többszörös sebesülése miatt gyengélkedő vezért. Így juthatott a közepükbe a költő).

Amikor Petőfi Beméktől Pap szerint 15—20, a valóságban azonban bizonyára jóval több lépésre lehetett, szembejött Bemékkal keresztbe az országúton a bekerítésre küldött, a malomárkon átkelt ulánusszázad karéja. Ezt a már előbbre tartó Lengyel is észrevette. Mind ő, mind Pap Lajos úgy gondolják, hogy Petőfi az ulánusok karéjából élve nem szabadulhatott. A munkaközösség nyomatékosan leszögezi, hogy Pap és Lengyel véleménye csak föltevés, nem bizonyosság. Lengyel azt hihette, hogy az ulánusok feladata az országút

megtisztítása ; amellett a bekerítő egységet ezrednyi erejűnek vélte, s úgy gondolta, hogy az szélesebb ívben zárja le az ő háta mögött a menekülés útját. Az ulánus-karéj Bemék útját akarta elválni, őket vette körül. Ha Petőfi, mint Pap emlékszik, valóban belül került volna ezen a karéjon, ez a helyzet csak pillanatokig tarthatott ; a lovasok előrerugattak, s ő kívülkerült a vonalukon és menekülhetett tovább. Pap az igen rövid, de heves összecsapás mozzanataira, éppen annak sorsdöntő volta miatt nem emlékezhet pontosan ; hiszen pl. abban is téved, hogy az egészet a Monostor-kert közelébe helyezi, holott az ütközet történetéből következőleg, csakis a fentebb leírt hely, a Haller-kripta környéke lehetett az összecsapás színhelye.

4. Az ulánusok feltűnése Lengyelt gyorsabb menekülésére készítette, Petőfit a közvetlen közelében lezajlott összecsapás szintén. Az adott helyzetben képtelenség volna feltételezni, hogy Bem észrevette volna Petőfit ; a törzskar éppen csak hogy ki tudta vágni magát és gyorsan maga mögött hagyta a költőt. Lengyel vallomásából és Pap Lajos elbeszéléséből kivehető, hogy utólag mindkettő érzett némi felelősséget a költő további sorsáért. Amikor Lengyel „végszavá”-ban a bekerítés Pap-féle elbeszélésére céloz, ezt a mondatot fűzi hozzá : „A kételkedőket afelől is megnyugtatta az alezredes úr, hogy ezen alkalommal a legjobb akarattal sem lehetett volna senki Petőfinek Kemény Simonja.” (Magyar Polgár, 1880. 191. és 192. sz) Petőfi tehát futásában egyedül maradt, a lehető legkedvezőtlenebb terepen. Ezt a körülményt az egykorúak is észrevették. Dáné Károly tüzér említett levele szerint, midőn a költő a veszély láttára úgy akart megszabadulni, „hogy futással érje el a már sebesen visszavonuló tartaléksereget, a bizonyos halálba rohant : mert egyszerre jobbra és balra szénarétek és ugarföldek közt találta magát, melyek sehol menhelyet nem ígértek.”

5. Petőfi gyorsabb menekülése a karéjból való kikerülésével kb. ott kezdődött, ahol ma a Bucur-patak fölött a vasút s az országút átmegy. Lengyel e pillanatban már valamivel előbb járt és lovát minden bizonnyal gyorsabb futásra nógatta. E helytől az az útkanyar, amelyben Lengyel Petőfit utoljára látni vélte, mintegy 1100 méternyire van a kaptató, ahonnan visszapillantott, ettől megint 300—400 méter. Elfogadható, hogy mialatt Lengyel gyöngé kondicióban levő lován a kaptató e pontjáig eljutott (tehát megtett kb. 1500 métert, részben emelkedő terepen), Petőfi is megtette futva a kanyarig tartó mintegy 1100 métert, sík és csaknem egyenes úton. Ez az idő (szakértői mérések szerint) legkevesebb 5 perc, a valóságban azonban ennél több lehetett ; Lengyelnek rossz volt a lova (másnap bele is pusztult az e napi hajszába), Petőfi pedig előző éjszaka nem aludt és aznap fogyatékosan táplálkozott.

A fentiek alapján lehetséges, hogy Lengyel a kaptatóról visszapillantva, valóban látta a kanyarban Petőfit.

6. A vallomásokban találunk még egy-két szórvány-adatot a menekülésnek erre a szakaszára. Haller József szerint („Budapest”, 1889, I. 39. szám)

„Dáné Károly tüzér, ki elpattant ágyúút kísérte, látta őt (Lengyelt) sebesen futtatni Héjjasfalva felé az országúton”. Lehetséges persze, hogy ez már a kaptatón túl, Héjjasfalva közelében történt.

Lengyel szerint (Tört. Lapok) menekülése közben lovas a háta megett nem volt más, mint orosz ulánus (ti. a bekerítő egység, majd Brevern lovasai) „még a poggyász-szekerek is Héjjasfalvánál jártak azelőtt”. Viszont a Vasárnapi Újság, 1860. 48. és 49. számában közölt levele szerint a Bem és az ulánusok összecsapása idején „az öreg (Bem) szekere, málhás és lőszerszekerek száguldottak az országúton”. Valószínű, hogy ez a „száguldás” ekkor már jóval előbbre, Héjjasfalva felé tartott; e faluban rekedtek meg és alkottak torlaszt a szekerek. Egressy Gábor Törökországi naplójának aug. 9-i bejegyzése szerint „Bem másik segéde, Lőrincz megkerült. Ez azt mondja, hogy az általános zavar percében látta Sándort vászonkabátban, gyalog az országúton keresztül futni s a kukoricaföldek felé tartani”. Ez a legkorábbi konkrét adat Petőfi meneküléséről, s így igen értékes, — kár, hogy nem lehet pontosan rögzíteni: a menekülésnek melyik szakaszára vonatkozik. Ez a jelenet játszódhatott akár a Sárpatok hídjától nyugatra, akár a falu keleti vége táján.

3. UTOLSÓ SZAKASZ: A KANYAR, A KAPTATÓ, AZ ISPÁNKÚT

A munkaközösség bejárta a terepnek a Cionta-kert és az Ispánkút közötti szakaszát, s megvitatta Lengyel Józsefnek erről az útszakaszcsozról írásba foglalt visszaemlékezéseit, valamint Heydte őrnagynak a holttest feltalálására vonatkozó adatait.

A helyszín ma nagyjából megegyezik az 1849-es állapottal. Az országutat azóta kövezték, minden bizonynyal szélesítették és emelték is, vonulata azonban nemigen változhatott, mivel a Nagyrét (Lunka) szélén, a dombok alján a legkedvezőbb irányba húzódik. A megkérdezett öregek sem tudnak az út vonulatának változásáról. Az út szóban forgó szakaszán két kanyart találunk. Az egyik közvetlenül a Csonta-kertet megelőző darabon, a másik pedig a Lunka keleti végében ma is látható töltésnél kezdődik és a buni út beszögellésénél levő őrháznál ér véget. Kb. fele úton a falu és a Csonta-kert között, ahol az 1870-es években épített vasútvonal az országutat keresztezi, az országút erős kanyarban megy neki a vasútnak; a környezet képéből azonban megállapítható, hogy a kanyarral a keresztezést tették biztonságosabbá, s előzőleg az országút a falu végétől a Csonta-kertig csaknem egyenes volt.

Petőfi menekülésének utolsó mozzanatait a fenti színhelyen a következőképpen rekonstruálhatjuk:

1., Az a kanyar, amelyben Petőfi futott, mikor Lengyel őt utoljára látni vélte, az első (a Csonta-kert előtt kezdődő) kanyar lehetett. A kaptatóról innen visszanezőnek a távolság (300—400 m) már bizonytalanná teszi a felis-

merést; ugyaninnen a közelebbi kanyarra visszapillantva, Lengyelnek határozottan fel kellett volna ismernie Petőfit. Az ásatások szerint itt az országút szintje kb. egy méterrel alacsonyabb volt a mostaninál, így meredekebb volt a kaptató is. (Az emelkedés ma 4%-os).

2. Teljes határozottsággal nem lehet megállapítani, hogy a kaptató mely pontjáról tekintett vissza Lengyel, — valószínű, hogy mindjárt a kaptató elejéről kb. arról a pontról, ahol a Lunka keleti szegélyén levő említett töltés vonala az utat keresztezi.

3. Lengyel, valahányszor ezt a jelenetet említi vagy elbeszéli, mindig éreztet némi bizonytalankodást. („Visszanéztem és Petőfit hittem felismerni”. „Ezen dombról tekintettem én vissza, s látni véltem még egyszer s utoljára Petőfit, az országút egy kanyarulata iránt.” „E nap emléke rám oly benyomást tett, hogy annak még egyetlen mozzanatát sem tudom feledni. Sokszor valék Petőfit illetőleg oly helyzetben, hogy azt hittem, miszerint azon pillanat, melyben őt utolszor láttam, talán az iszonyat által megrémült agyam káprázata volt. . .” (Vasárnapi Újság, 1860. 47. és 49. szám). Másrészt elég határozottan jelenti ki többször, hogy Petőfit ő látta utoljára.

4. Petőfi a kanyartól az Ispánkút vonaláig terjedő kb. 700 méteres utat részint az emelkedés, részint kimerültsége miatt kb. 10—15 perc alatt tette meg és a végpontot $\frac{3}{4}6$ és 6 óra között érte el. Br. Brevern lovasait, akik az útvonal megtisztításával voltak megbízva, $\frac{1}{2}6$ és $\frac{3}{4}6$ között indították Fehéregyházáról kb. a Livádia (Livada) széléről, a Sárpaták hídja tájáról. Hellyel-közzel még csatároztak, felderítettek, így menetsebességük az ügetésnek felelhetett meg (12 km/1 óra), így az Ispánkúthoz kb. 15 perc alatt, $\frac{3}{4}6$ és 6 között jutottak el. (Petőfi a forradalmi napok óta általában rossz kondícióban van, 49 májusában szabadságot kér: „mert fölbomlott egészségem miatt egy ideig semmi esetre sem tehetek szolgálatot, ha végkép elpusztulni nem akarok.” Ferenczi, III. 288 és 335.)

5. A kaptató tetejéről Petőfi már megpillanthatta az országút második, kaptató előtti kanyarulatból kibontakozó ulánus rajokat, hallhatta a lovak dobogását. Ez lehetett az oka annak, hogy igyekezett az országútról letérni és fedett tereprészt keresni. (A környéken akkor is állhattak füzesek. Kővári leírása kukoricást említ). Eközben érhatték be az ulánusok, akiknek dsidái Dáné Károly szavai szerint, ezen a napon „kegyelem nélkül osztották a halált.”

6. Az eddig napvilágra került adatok szerint nincs megbízható szemtanú, aki Petőfit meghalni, elesni látta volna. Ismeretes, hogy mintegy félórával az üldözés után végiglovagolt az országúton br. Heydte őrnagy, Lüders hadtestének osztrák összekötő tisztje. Arról, amit ezen az úton tapasztalt, nyilatkozott szóbelileg Lengyelnek és Szendrey Júliának, hivatalos jelentést tett Bécsbe 1854-ben, és tájékoztatta a Neue Temesvarer Zeitung munkatársát 1877-ben.

Saját vallomása szerint lovaglása közben az országút mentén mindössze két halottat látott; ezek közül az egyik különösen magára vonta figyelmét. (Heydte szövegét a mellékletben közöljük.)*

7. Hogy ez a halott Petőfi lehetett, azt a következő okokkal tudjuk valószínűsíteni :

a) *A személyleírás.* Heydte hivatalos jelentése szerint „több felkelőtisztnél” tudakozódott az ismeretlen halott kiléte felől, s „a legtöbb közöttük úgy vélte, hogy a halott bizonyosan Petőfi volt”. Férjére ismert a leírás alapján Szendrey Júlia is, és Heydte akkor még csak élőszóban elhangzott nyilatkozata szolgált alapul Petőfi holttanyilvánításához. Természetes, hogy az osztrák őrnagy egy súlyos harc utolsó szakaszában látta az említett, előtte ismeretlen halottat, s nem is azzal a céllal szemlélte meg, hogy utólag róla pontos leírást adjon. Ezért emlékképeiben mutatkozhat bizonyos határozatlanság. Mégis a termet, az arckifejezés, a haj megfelel a Petőfiének. A szakállra vonatkozó adatok eltérnek egymástól. Szókének nem maga Heydte mondja, hanem Lengyel, rá hivatkozva; az adat másodkézből való. Az 1854-es jelentés „schwarzer Vollbart”-ról az 1877-es cikk hegyes, fekete szakállról beszél. A „Vollbart”-ot Dienes András „teleszakáll”-nak fordítja, s az olvasók körszakállra, afféle Kossuth-szakállra gondoltak. Ez nem helyes. A német nyelvhasználat a bajuszt és a szakállt egyaránt „Bart”-nak nevezi, s ha közelebbről meg akarja jelölni, a bajuszt „Schnurrbart”-nak, a szakállt „Vollbart”-nak mondja. Nem jelent ez a szó okvetlenül körszakállat. Petőfi élete utolsó heteiben (Orlay Petrich Soma festménye szerint) spanyolosan beretvált áll-szakállt viselt, s ezt ide-oda utazgatása, hányódása közben nyilván nem tudta gondolni.

b., *Az öltözet.* Petőfi lemondása után (május 6) levetette őrnagyi egyenruháját és a svábhegyi jelenetet kivéve, polgári ruhában járt. Az említett székelyudvarhelyi incidens után megrendelte ugyan egyenruháját, de fölvenni már nem tudta. (Egressy Törökországi naplójából: „Egyenruhája még el sem készülvén, rám bízta kiváltását.” Aug. 8-i bejegyzés). Az utolsó hetekben viselt öltözetéről számos emlékezés maradt fenn. Ezekben az emlékekben két szín dominál: a fehér és a fekete. Bonyhai Benjámint, Petőfi mezőberényi ismerőse szerint: „Petőfi... többször vitorlavászon nyári kabátjában időzött nálunk.” Egressy szerint: „csak egy vászonkabátban ment az öregúrhoz” (Bemhez); vitorlavászon nyári kabátot emlegetnek, ennek színét egyik szemtanú fehérnek, másik feketének mondja. Gondolhatunk fehér ingre és fölötte sötét (fekete) kabátra. Kása Sándor honvéd tizedes szerint: „Balfelől ült a kocsiban... mintha most is látnám fehér kabátkáját, nyakendő nélkül.” Lengyel első visszaemlékezése: „... önkénytelenül felmerül előttem akkori alakja, amint fedetlen fővel, széteresztett ingnyakkal, lengő zubbonyával futni láttam.” Gyalókat: „Petőfi öltözete vitorlavászon blúz-

* Itt a mellékletet nem közöljük. (Szerk.)

ból, mellényből és nadrágból, s egy szürke köpenyből állt, fején egyszerű katonasipka, vállán szíjon sárga bőrtáska." Imreh Sándor : (1848—49 Történelmi Lapok, 1892. okt. 15.) egy öreg bajtárs „határozottan állítja ma is, hogy Petőfi Sándor vitorlavászonból készült zubbonyt és nadrágot viselt” a csata napján. Haller József leírása : „Petőfi viselt vászonöltözetet, tisztí sapkát, nyakába emelve tisztí kis bőrröndkét és balkarján szekérbe emelte tisztíköpenyét, a csata folyama alatt gyalog és egyedül járkált, Bem hadi kíséretében részt nem vett s nem futárkodott; nyakon viselt emléket (talizmán), ajka alatt állszakállt, kecskeszakállt viselt, ujján arany mátkagyűrűt hordott.” (Budapest, 1888. 294. szám). (Lásd még Ferenczi, Petőfi eltűnése 29 : egyszerű fekete nyári blúz, kerek kalap).

Az egyes ruhadarabok színére vonatkozó adatok nem teljesen egybehangzóak, — de a fehér — fekete színegyüttes feltűnővé, emlékezetbe-tapadóvá tette a költő megjelenését.

Heydte halottján „finom szegős ing” volt, és fekete nadrág. (Lásd Orlay képét!) Fontosnak tartjuk megemlíteni, hogy Heydte leírása nyomán ezekre a ruhadarabokra Szendrey Júlia is ráismert. A holttestet csizmájától, kabátjától már megfosztották a halottrablók. A fekete nadrág polgári viseletre vall, ilyen színű nadrág a honvédségnél rendszeresítve nem volt.

c., *Az iratok.* Heydte szerint a halott körül semmiféle személyi jellegű irat nem volt, ez az elrabolt kabátban lehetett. Talált azonban körülötte szét-szórva néhány értékesnek tartott katonai jelentést, aztán zsinigre fűzve babérkoszorúkat és magyar rendjeleket. (Kemény Farkas és Stein egy-egy jelentése, csapatkimutatások). Bem júl. 29-én jelentette a hadügyminiszteriumnak, hogy „segédtisztje Petőfi őrnagy újból szolgálatba lépett”, s beosztotta törzskarába. Petőfinek, mint segédtisztnek az volt az egyik feladata, hogy a parancsnokok jelentéseit Bem számára franciára, az ő rendelkezéseit meg magyarra fordítsa ; a kitüntetések átnyújtásában és a velük kapcsolatos iratkezelésben is volt szerepe ; fentmaradt egy okmány kitüntetéséről saját kezeirásával kitöltve, Bem felterjesztése a hadügyminiszterhez előléptetések és kitüntetések ügyében, szintén Petőfi kézírásával. Így érthető, hogy magánál hordta az említett iratokat és érdemjeleket.

Heydtétől független adat a Kővári Lászlóé, aki az 1888-as Petőfi Múzeumban újból elmondja 1849 augusztusi fürkészésének történetét. Székelyek és szászok a Héjjasfalva felé vezető kanyarulatnál egy kaptatón jobbfelé egy kukoricásba vitték hol „valaki elesett, ki mellett több iromány hevert.”

d., A halott kilétének megállapításában segítségünkre lehet a kizárásos módszer is. Bem közvetlen környezetében tudomásunk szerint hárman viseltek polgári ruhát : Berki Mózes, a hírszerző, akinek holttestét azonban Fehéregyháza és Segesvár között temették el, Kurz Antal, Bem titkára, aki aug. 6-án a szebeni utcai harcokban esett el — és Petőfi.

Az országút menti halottat Haller József Bartha Eleknek, Gyalóky Jenő pedig Zeyk Domokosnak vélte. Bartha Elek az ütközetben valóban elesett, de századosi egyenruhát viselt, így nem lehetett rajta fekete pantalló, szakállá pedig szőke volt. Az utolsó, hősi viadaláról híres Zeyk Domokost atléta-termetűnek, magas növésűnek mondják, — Heydte pedig határozottan „középtermetűnél kisebb”-nek, soványnak mondja a halottat.

A kutatók, köztük Haller József is, végignyomozták mindazokat a nevezetesebb személyeket, akik Bem oldalán az ütközetben részt vettek — nem került elő olyan, akivel Heydte halottját azonosítani lehetne — az egy Petőfi kívül. A „szökőkút” közelében talált halott tehát csak ő lehetett.

8. A halálhelyről Heydte ezt mondja: „közvetlenül a szökőkútnál, Fehéregyháza és Héjjasfalva között” (1854), „a két helység közt mintegy feleúton, majdnem átellenben a szökőkúttal, 3—4 ölnyi távolságra az országúttól.” Nem teljesen világos a szövegből, hogy keletre lovagolva az út jobb vagy bal oldalán látta-e a halottat: „a szökőkútnál”, ez a jobboldal, „majdnem átellenben a szökőkúttal” — ez a baloldal is lehet. Miután a „szökőkút”-at Dienes András 1948-ban a most is meglévő, az út déli, tehát Heydte szempontjából jobb oldalán fekvő Ispánkúttal (Fîntîna Spanului) azonosította. Kővári fent idézett emlékezésében határozottan jobboldalt mond. A baloldalon ezen a helyen 49-ben (Haller térképe szerint) tavacska volt, a jobboldal néhány fűzfája, bokra és kukoricása talán menekülést kínált, — arra letérhetett Petőfi. Kővári 1861-es elbeszélése szerint: „Hol az út Fehéregyházáról Héjjasfalvának a hegy alá kanyarodik, s emlékoszlop emelésére oly szép rétság van, a hegyre akart felkapni, Dános felé, a hegyoldal akkor török búza zöldelt, itt vérzett el a kozákok fegyverétől”. Dános ugyan nem erre fekszik, de a többi adat pontos.

Ezért úgy véli a bizottság, hogy a költő halála az országút déli oldalán, az úttól 3—4 ölnyire, az Ispánkút közelében következett be.

III.

BEFEJEZÉS

Petőfi menekülésének útvonalát és halálhelyét a fentiekben olyan hitelesnek látszó adatok alapján próbáltuk rekonstruálni, amelyek kölcsönösen kiegészítik és megerősítik egymást; a hitelességet az növeli, hogy a tárgyalt tények és mozzanatok Lengyel József vallomásán kezdve egészen Heydte és Kővári emlékezéséig összefüggő láncolatba sorakoznak. *Eredményeink általában megegyeznek azzal az állásponttal, amelyet Dienes András „A Petőfi-titok” c. könyvében és előadásaiban kifejtett. Velük szemben nemcsak a nyilvánvalóan mesés, legendaszerű adatok vesztik el erejüket, hanem az elszigetelt, más tények által nem támogatott, az összefüggésből kieső tanúskodások is.* A bizottság ezeket

is megvizsgálta, de nem tartja őket megbízhatóaknak. Egy részüket nem lehet sem térben, sem időben pontosan lokalizálni; mint Egressynek egy meg nem nevezett tisztától hallott adatát: „Mikor a kozákok szorították őket, akkor látta Petőfit vászonzekében egy fedeles bricskáról leugrani s az országútról oldalra térve gyalog tovább menni.” Nem is valószínű, hogy Petőfi végleg letért volna az országútról. Más vallomások koholmányoknak bizonyulnak; Gamerra Gusztáv a Monostor-kert közelében látta, a tűzvonalhoz közel, kérte, hogy távozzon onnan, de a költő azt felelte, hogy a csatazajban tud legjobban verselni; ezen a környéken kellett hát elesnie. Lengyel József már megeáfolja, hogy Gamerra egyáltalán ott volt az ütközetben. Az egyébként becsületes kutatómunkát végzett Haller József is megtalálja a sebesülés helyét a buni Küküllőhídban; tanúi cikke írásakor már halottak, s elképzelhetetlen, hogy a költő az ismeretlen terepen hogy juthatott volna el a távoli hídig, s hogyan próbálta volna fegyvertelenül a hídra törő dsidásokat feltartóztatni. Teljesen meseszerű Haller koronatanújának, Gáspár Gergelynek vallomása; szerinte az orosz lovasok Petőfit dsidájukkal felemelték a földről és fejfelé a Küküllőbe dobták.

Nem soroljuk föl mindazokat a véleményeket, amelyeket a munkaközösség helytelennek tart; úgy gondoljuk: pontról-pontra menő cáfolat helyett elég cáfolat fenti, ugyancsak pontról-pontra bizonyított előadásunk.

Segesvár, 1956. aug. 22.

A tudományos munkaközösség román csoportjának tagjai:

Dr. Alexandru Culcer profesor de anatomie, Institutul de Arte Plastice „Ion Andreșcu”. Cluj.

s.k.

Szabédi László a kolozsvári „Bolyai” egyetem tanára.

s.k.

Mircea Rusu cercetător științific, Institutul de Istorie al Academiei R.P.R. Filiala Cluj.

s.k.

A tudományos munkaközösség magyar csoportjának tagjai:

Dr. Barta János egyetemi tanár, a Magyar Irodalomtörténeti Társaság elnöke.

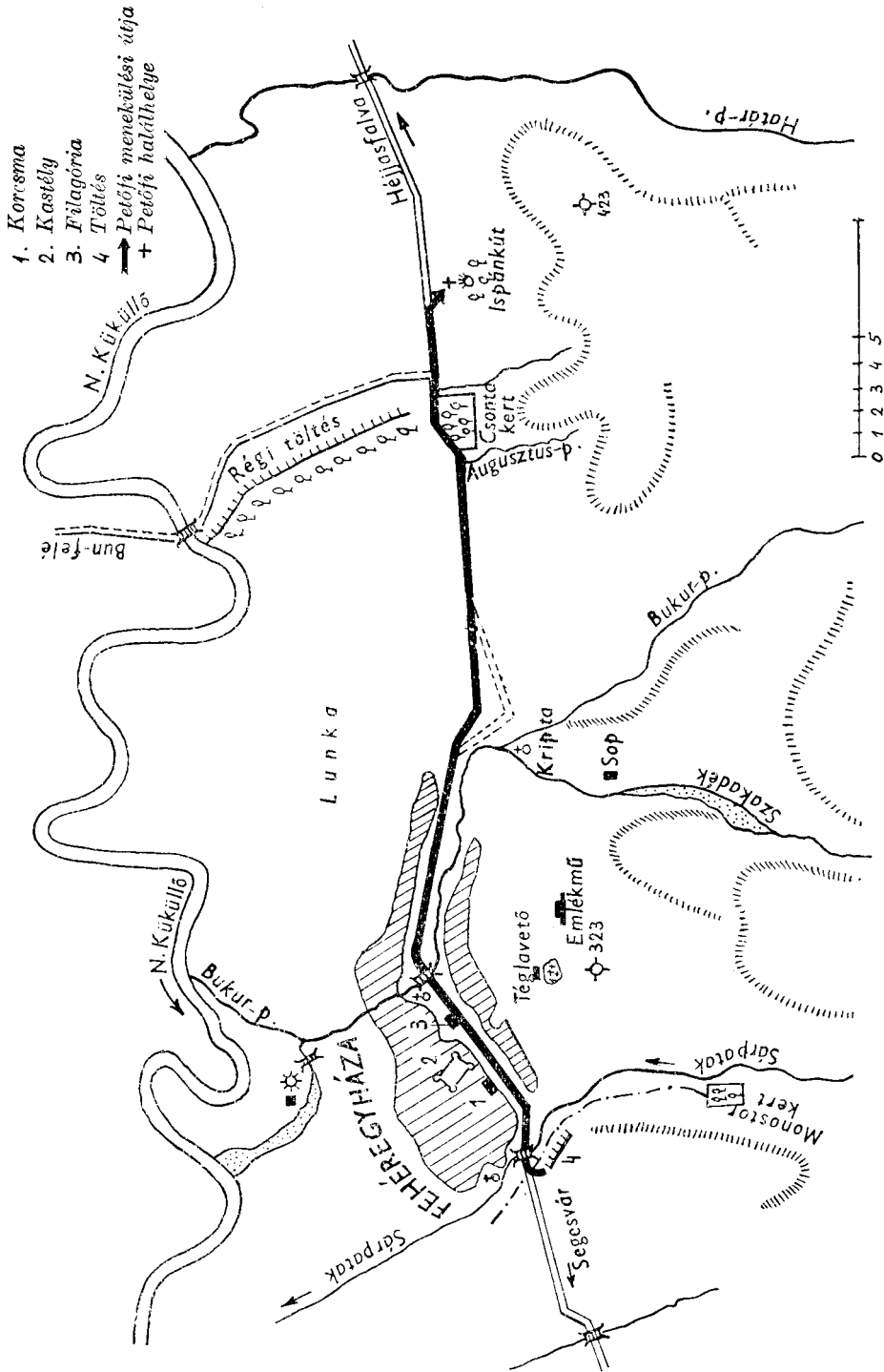
s.k.

Dienes András tudományos kutató.

s.k.

V. Nyilassy Vilma, a Petőfi Irodalmi Múzeum főigazgató helyettese.

s.k.

Attelkintő vázlat Petőfi meneküléscsúcs útvonalaról és halálhelyéről

ELŐZETES JELENTÉS A PRÓBAÁSATÁSOKRÓL

1956. augusztus 17—21. között a „Petőfi Sándor halálhelyének megállapítására” alakult román—magyar bizottság mellett mint antropológus, részt vettem a Cionta-kertben végzett feltárási munkálatokban. Erre vonatkozó előzetes jelentésemet az alábbiakban teszem meg.

1. Mircea Rusu régész kartárs megérkezésem előtt már a Cionta-kertben a rendelkezésére bocsátott adatok alapján próbaárkokat, aknákat és metszeteket készített, amelyek mindegyike eredménytelen volt. Részletesen ezek adataira nem térek ki, miután arról Mircea Rusu kartárs nyújt be jelentést. Megérkezésem utáni napon az egykori emlékhely és ágyuk helyén a kutatásokat 5 × 5 m-es szelvényre nagyítottuk meg. E szelvényben egy kút-kávéhoz hasonló négyszögletes keret mutatkozott, fölötte kőráccsal. A mélység és egyéb méretadatok Rusu kolléga rajzaiban és jegyzeteiben. E négyszöget felbontva, nagymennyiségű mészkő került elő, amely alatt két ásonyomra a bolygatatlan talaj következett. E helyen azért végeztünk kiterjedtebb kutatást, mert Haller méretadatai és a még ma élő Ciffra N. 99 éves lakos e helyet említi, ahol Petőfi Sándort eltemették 18—20 más hónnével együtt. A kutatást nagyon megnehezítette az állandóan feltörő víz.

2. Tekintettel arra, hogy a rendelkezésre álló adatok több esetben ellentmondást tartalmaznak, s hogy a Cionta-kert 150 m hosszú és 35 m széles, bemondások alapján igen bizonytalan az elhantolás helyének felkutatása. Petőfi Sándor tetemének feltárása érdekében még egyszer a lehető legpontosabban verifikálni kell az eltemetésre vonatkozó adatokat és azok alapján kell a Cionta-kertben rendszeres kutatást kezdeni. A rendszeres kutatás során szelvényekkel kell a területet folyamatosan feltárni, mely munka kb. 4 hetet venne igénybe és kb. 40 000—50 000 lei költséget jelentene. A munkálatokra a késő őszi, vagy a kora tavaszi idő volna alkalmas, amikor a veteményben kárt nem okoznánk.

Hangsúlyozottan leszögezni kívánom, hogy az adatok bizonytalansága, valamint az emlékezetre való hagyatkozás alapján, teljes eredményre nem juthatunk e kérdésben. A rendszeres feltárási pozitív vagy negatív eredménye zárhatja be e kérdést és úgy érzem, hogy ezzel tartozunk Petőfi Sándornak, ezért minden lehetőséget meg kell teremtenünk, hogy a kérdést megnyugtatóan zárhassuk le.

Szegesvár, 1956. augusztus 21.

DR. NEMESKÉRI JÁNOS,
a biológiai tudományok kandidátusa,
múzeumi osztályvezető